

P. Baert

*De blinde roerganger en zijn deemoedige dienaar :
een essay omtrent beleid en
technologisch effectenonderzoek*

Inleiding (*)

Onze westerse sociologische en sociaal-filosofische reflexie omtrent de aard van de relatie tussen technologie en sociale structuur wordt in een aanzienlijke mate gekenmerkt door de basisassumptie, als zou de technologie de "prime mover" zijn, d.i. de meest belangrijke conditionerende factor van het sociaal handelen.

Met dit artikel richten we ons hoofdzakelijk op de ideologische implicaties van zulk technologisch determinisme. Drie luiken kunnen worden onderscheiden. In het eerste luik wordt de aanwezigheid van het technologisch determinisme geïllustreerd aan de hand van enkele voorbeelden uit de cultuur- en arbeidssociologie. In het tweede luik gaan we in op de ideologische aspecten van dat vertoog, alsook op een mogelijke verklaringsgrond voor zijn recente (her)opflakking in het

---

(*) Volgende personen worden bedankt voor de opmerkingen bij een eerste versie: J.C. Burgelman, J. De Schampheleire, M. Elchardus, M. Scheys en P.E. Stouthuysen.

beleidsgericht onderzoek. Als besluit evalueren we die ideologische manifestaties in het licht van de specifieke culturele innovaties die de sociologie in haar beginfase hebben begeleid en die mede haar opgang en ontwikkeling hebben bewerkstelligd. Wij wensen bij voorbaat te vermelden dat deze bijdrage van essayistische en meta-theoretische aard is.

1. De assumptie van het technologisch primaat

Op macro-sociologisch niveau vindt men een systematische en conceptuele verwoording van het technologisch determinisme terug bij Ogburn (1957), die stelde dat elke technologische ontwikkeling een culturele aanpassing vergt. Zijn centrale stellingname betreft de universaliteit van de temporele discrepantie tussen de transformaties in de technologische infrastructuur enerzijds en de daaraan functioneel verbonden culturele aanpassingen anderzijds. Volgens die stellingname dient dus elke grootschalige technologische innovatie te worden gevolgd door een periode van "culturele achterstand", d.i. een periode waarin de functioneel noodzakelijke afstemming van cultuurgoederen op technologische determinanten zich nog niet heeft voltrokken. In een latere fase wordt het equilibrium hersteld - een evenwichtstoestand die slechts voorlopig is, aangezien de daaropvolgende technologische innovatie weer een periode van "culturele achterstand" zal inluiden.

Daar waar het technologisch primaat in de jaren vijftig en in het begin van de jaren zestig hoofdzakelijk werd gestimuleerd door de populariteit van de hierboven aangehaalde "theorie van de culturele achterstand", zou het vanaf de tweede helft van de jaren zestig een hernieuwde belangstelling kennen via het invloedrijk werk "Power and Privilege": A theory of Social Stratification" van Lenski (1966). Door middel van een diepgaande sociaal-historische analyse tracht Lenski aan te tonen dat de technologisering een cruciale factor is bij de allocatie van schaarse goederen en aldus de sociale stratificatie beïnvloedt. Wanneer in de geschiedenis van een bepaalde beschavingsvorm de technologische vooruitgang een bepaalde drempel overschrijdt, dan geeft dit aanleiding tot de ontwikkeling van een surplusproduct en een daaraan verbonden machtsconcentratie. Lenski veronderstelt dat de door hem geponeerde positieve associatie tussen technologische vooruitgang en

sociale ongelijkheid slechts in een hoger technologisch stadium wordt omgebogen tot een negatief verband.

Met de hierboven aangehaalde theorieën van Lenski en Ogburn wensen we louter een illustratie te geven van het uitzonderlijk belang van het technologisch determinisme in de cultuursociologie. We willen alvast niet de indruk wekken dat het geheel van macro-sociologische en cultuursociologische bijdragen beperkt blijven tot zulke deterministische optie. Zulke voorstelling van zaken zou voorbijgaan aan onder andere de verwezenlijkingen van de systeem-theorie en van het structureel-functionalisme. We denken daarbij bijvoorbeeld aan Parsons (Toby, 1977: 8-10; zie ook Kesteloot 1983: 7-14), die binnen zijn analytisch conceptueel schema impliciet de assumptie van het technologisch primaat en het voluntarisme weet te verzoeven: niettegenstaande hij de beperkende en conditionerende betekenis van de fysisch-organische omgeving en van de beheersing ervan onderstreept, stelt zijn referentiekader de controlerende functie en de relatieve duurzaamheid van waarden en normen centraal.

Op het vlak van de arbeidssociologie vond de thesis van het technologisch primaat hoofdzakelijk haar voedingsbodem in de werken van Blauner (1964) en Woodward (1965). Hun oeuvre, veelal als "technical system approach" beschreven, kan enerzijds beschouwd worden als een verwerping van de human relations benadering, aangezien zij de nadruk veeleer leggen op het geheel van technologische en arbeidsorganisatorische determinanten. Anderzijds bouwen deze auteurs verder op de "humanitaire" traditie van Elton Mayo en zijn volgelingen, omdat ook zij begaan zijn met de integratie en de samenwerking tussen arbeiders en management, alsook met de voorwaarden om dat te verwezenlijken. (Sierksma 1971; Kesteloot 1983: 15; De Ceuster 1983: 7-10). Hun centrale thesis betreft dan de veronderstelling dat de nieuwe continu-proces-technologieën - hoofdzakelijk vanwege hun positieve bijdrage tot de humanisering van de arbeid - de integratie zouden bevorderen van die arbeiderslagen die zijn tewerkgesteld in de sectoren waarin de nieuwe technologieën werden ingevoerd. Die "integratie-hypothese", waarbij een harmonische relatie tussen arbeiders en management werd verondersteld, werd verworpen door Mallet (1969) en Naville (1963), die stelden dat de continu-proces-technologieën aanleiding zouden geven tot de heropleving van een revolutionair bewustzijn bij de arbeidersklasse.

Zowel bij de "integratie-hypothese" als bij haar tegenpool werd - hoofdzakelijk vanwege de aanvaarding van de basisassumptie

van de technologie als "prime mover" ~ nauwelijks rekening gehouden met de mogelijke (intervenierende) invloeden van niet-technologische factoren op de attitudes en de oriëntaties van de arbeidersklasse. Nochtans hebben Goldthorpe e.a. (1967, 1968a, 1968b) in hun studies omtrent de "Affluent Worker" op voldoende wijze aangetoond in welke mate de oriëntaties en de houdingen van arbeiders in de economische eenheid worden beïnvloed door waardepatronen en normatieve zinverlenende codes, verbonden met interacties buiten de arbeidssfeer. Uitgaande van Goldthorpes bevindingen en de daaraan gerelateerde handelingstheorie van Weber, kon Gallie (1978), door middel van een cross-culturele studie, aantonen dat een complex van nationale, culturele componenten - gecontroleerd op de intrinsieke kenmerken van technologische innovaties - het arbeidersbewustzijn, de syndicale strijd en de managementstrategie kleuren. Net zoals Goldthorpe e.a. kwam Gallie tot de bevinding dat de technologische variaties an sich geen significante bijdrage kunnen bieden tot de verklaring van de differentiële houdingen en gedragpatronen van arbeiders.

2. Het negatief-technisch georiënteerd beleid

Men zou het technologisch determinisme, vanwege zijn interne contradicties en vanwege de empirische bijdragen van Goldthorpe en van Gallie, op zuiver intern-rationeel wetenschappelijke basis als een "gedegeneerd onderzoeksprogramma" kunnen bestempelen (1). Spijts die intern-rationele beperkingen, heeft ze de laatste decennia in de beleidsgerichte arbeidssociologische research een uitzonderlijk belangrijke plaats ingenomen. De reden voor die paradox dient te worden gezocht in het feit dat het wetenschappelijk handelen niet uitsluitend berust op cognitief-rationele standaarden. De kennissociologie heeft aangetoond dat de vooruitgang en de stagnatie van de kennis gekleurd worden door normatieve reguleringen en sanctiemechanismen, (Merton 1973: 439-496) en dat die restricties verankerd liggen in machtsbelangen- en invloedsrelaties welke veel verder strekken dan de beperkte gemeenschap der wetenschapsbeoefenaars (Russett 1976). De impuls voor de revival van het technologisch determinisme dient dan ook vooral te worden gesitueerd in de context van die laatst genoemde afhankelijkheidsrelaties, en meer bepaald in de vrij recente symbiose tussen beleid en humaan-wetenschappelijk

onderzoek. Vooral onder invloed van de recente beleidsopties op nationaal niveau met betrekking tot de invoering van nieuwe technologieën en hun "maatschappelijke implicaties", werd een aanzienlijk gedeelte van het arbeidssociologisch onderzoek in de richting van die problematiek gestuwd (2).

Niettegenstaande er de laatste decennia in wetenschappelijke kringen een relatieve consensus is gegroeid omtrent de reeds aangehaalde intern-rationele beperkingen van het technologisch determinisme, blijkt deze laatste vervat in de probleemstelling en in de benaderingswijze van een brede waaier van beleidsgerichte (of beleidsafhankelijke) researchnota's. Dit gegeven dwingt ons onvermijdelijk tot een reflexie omtrent de ideologische functies, verbonden aan de assumptie van het technologisch primaat. Het aanvaarden van de basisveronderstelling van het technologisch primaat kadert namelijk in een fatalistische levensbeschouwing, waarbij de allocatie van levenskansen, de machtsverhoudingen en het geheel van cultuurelementen geëvalueerd worden als een (quasi-)onvermijdelijk gevolg van een gegeven technologische infrastructuur. In die opvatting wordt het concept "technologie" ontdaan van zijn organisatorische facetten, en gereduceerd tot een begrip ter duiding van een materieel artefact (de "machine" en de "apparatuur"). Deze laatste wordt dan beschouwd als zichzelf autonoom constituerend, onafhankelijk van elke sociale sturing, en wars van economische doeleinden of machtscomponenten (3). Zoals Druet, Kemp en Thill (1980) en Kesteloot (1983: 38-39) reeds aantoonde, vormt zulk reductionistisch vertoog de legitimeringsbasis bij uitstek voor "le pouvoir en place" - de machtsconcentraties, die belang hebben bij het "depolitiseren" van in wezen politieke beslissingen.

Vanuit verschillende beleidsinstanties in verscheidene westerse landen wordt dan ook geopteerd voor een politiek en een wetenschapsbeleid, waarbij de humane wetenschappen worden ingeschakeld teneinde hoofdzakelijk de nefaste, dysfunctionele "gevolgen" der technologische innovaties te identificeren. Deze beleidsoptie kadert in een overheidsop treden en -politiek, die, zoals Habermas reeds in 1968 verwoordde, een merkwaardig negatief karakter heeft verworven : "...ze is gericht op het verhelpen van functionele moeilijkheden en het vermijden van risico's die het systeem in gevaar brengen, dus niet op de verwezenlijking van praktische doeleinden, maar op de oplossing van technische problemen" (Habermas 1973: 27). Offe wees in dit verband op de gereduceerde betekenis en rol, die in zulke technische beleidsappreciatie aan de humane wetenschappen wordt toegekend : politiek degenerereert tot een

handelen "... dat talrijke, steeds opnieuw opduikende "bevelen om iets te vermijden" opvolgt, waarbij de grote hoeveelheid sociaal-wetenschappelijke informatie die het politieke systeem binnenstroomt, het mogelijk maakt snel te zien welke sectoren gevaar kunnen lopen, alsook om gevaren af te wenden" (Offe, 1973: 27).

De verschuiving van een praktisch georiënteerd beleid (gericht op de verwezenlijking van bepaalde doeleinden) naar een negatief georiënteerde beleidsoptie (gericht op het vermijden van technische problemen), gaat dan ook gepaard met een parallel daarmee lopend proces in de humaan-wetenschappelijke research, waarbij enerzijds de vooropstelling van een wenselijk beeld van de samenleving (Sollen) wordt verlaten om het onderzoek toe te spitsen op de huidige reëel maatschappelijke constellatie (Sein), en waarbij anderzijds de potentialiteit van een sociale sturing en beheersing van maatschappelijke processen steeds meer op de achtergrond wordt geschoven.

Het effecten-onderzoek met betrekking tot de introductie van technologische innovaties, zoals het de laatste jaren vanuit beleidsinstanties wordt gestimuleerd, kadert in het geheel van die research-programma's, die - onder invloed van het negatief-technisch karakter van de huidige werking van het staatsapparaat - in hoofdzaak gericht zijn op het localiseren en identificeren van probleemgebieden in de samenleving met betrekking tot adaptatie en socialisatie. We verwijzen daarbij naar de accumulatie van onderzoeksprojecten betreffende de aanpassingsproblemen, verbonden aan de invoering van nieuwe technologieën (meer bepaald micro-electronische apparatuur), en betreffende de daaraan gerelateerde begeleidings- en opvangmodaliteiten. Getuige daarvan Huppés, in de Nederlandstalige sociologie een der meest uitgesproken vertegenwoordigers van het technologisch determinisme, en die de research in functie van het negatief-technisch georiënteerd beleid aanhangt. Een fragment uit zijn werk toont dit duidelijk aan: "Geïntensiveerd onderzoek naar de relatie "technologie - samenleving" ("technology-assessment") is evenwel dringend noodzakelijk, teneinde met een actief-anticiperend beleid de te verwachten aanpassingsproblemen tegemoet te kunnen treden" (Huppés 1980: 6).

Het aldus ontwikkelde effectenonderzoek met betrekking tot technologische innovaties (onder de versluisende titel van "technology-assessment") heeft een dubbel repressief karakter. In eerste instantie onttrekt ze, vanwege haar specifieke causaliteitsoptie, aan de methodologische en theoretische basis van

de onderzoeksprogramma's de mogelijkheid om alternatieve appreciaties in rekening te brengen - alternatieve appreciaties, zoals de teleologische benaderingswijze, waarbij technologische implicaties vooral gedefinieerd worden in termen van de doelstellingen, welke besloten liggen in het beslissingsmoment. In tweede instantie verdringt ze, vanwege de incorporatie van de assumptie van het technologisch determinisme, de potentiële mogelijkheden van sociale sturing en beheersing van technologische vernieuwingen (in functie van de verwezenlijking van bepaalde waardemaximen) uit het bewustzijn, waarbij de maatschappelijke functie van de humane wetenschappen wordt herleid tot de uitwerking van het preludium van (of eventueel tot de concrete medewerking aan) agogische, zalvende activiteiten, welke laatste zich situeren in de context van de intensifiëring van de negatief-technische beleidsopties.

In de volgende paragrafen gaan we verder in op dat tweede facet van het repressief karakter van het effectenonderzoek, door het in verband te brengen met welbepaalde verwachtingen en idealen, die tekenend waren voor de eerste generaties sociologen, maar die de laatste decennia steeds meer vervagen.

3. De cognitief-rationele beheersing

De ontwikkeling van de sociologie, zoals die zich vanaf het begin van de negentiende eeuw voltrekt, is niet louter een indicator voor het proces van functionele differentiatie in academische middens, maar het is ook (en vooral ook) de neerslag van een bredere cultureel-maatschappelijke innovatie, die veel verder strekt dan de gemeenschap der academici en wetenschapsbeoefenaars. Die culturele innovatie kunnen we het best omschrijven als "cognitief-rationeel gefundeerde beheersing der (toekomstige) maatschappelijke processen". De beheersing verwijst hierbij naar de sociale sturing der maatschappelijke verschijnselen, en dit teneinde vooropgestelde doeleinden te kunnen verwezenlijken. Het betreft dus de controle over maatschappelijke trends, en dit in functie van het bereiken van een collectief project. Deze toekomstvisie is in wezen joods-christelijk geïnspireerd, omdat ook zij de nadruk legt op een collectief gefundeerde finaliteit in de menselijke geschiedenis. (Neher 1975; Pattaro 1975; Russel 1981; Eliade 1965: 95-98; Eliade 1975: 74-79; Yaker 1971). Men vindt

ze in haar gesecculariseerde vorm terug bij Hegel en Marx, omdat zij eveneens veronderstellen dat de menselijke en sociale evolutie via een dialectisch proces haar niet-vervreemde "oer-toestand" zal herwinnen. (Eliade 1965: 95-98; Ludz 1973: 15). Vernieuwend is echter de verwerping van de joods-christelijke en Hegeliaanse assumptie, als zou de verwezenlijking der vooropgestelde waardemaximen zich voltrekken volgens een natuurlijk, intrinsiek gegeven der maatschappelijke evolutie. Tegenover die conceptie van een, zichzelf in de richting der finaliteit constituerende, organische evolutie, wordt dan een maatschappij- en wereldbeeld naar voor geschoven, waarbij de menselijke interventie en controle noodzakelijk wordt geacht om een toekomstig collectief project te kunnen verwezenlijken. Volgens de nieuwe ethiek dient die controle hoofdzakelijk gefundeerd te zijn op een cognitief-rationele basis, welke laatste door de sociologie zou worden verschaft (4).

De nieuwe waarde (of toekomstvisie), die we hierboven heel summier hebben weergegeven, werd in zekere mate reeds verwoord door Comte. Zoals blijkt uit zijn bekend citaat "*savoir pour prévoir, et prévoir pour saisir*", geloofde Comte heel sterk in de noodzaak tot reorganisatie en planning, en kende hij de sociologie daarin een centrale plaats toe. Durkheim zou de eerste zijn om die idee van Comte, vooralsnog een vluchtige intentieverklaring zonder concrete vertaling, in het sociologisch onderzoek te integreren. Getuige daarvan zijn, op basis van sociologisch inzicht gefundeerde, beleidssuggesties om - via het axeren op professionalisering en op formeel onderwijs - een normatieve zinverlening voor het gedifferentieerd handelen te bieden (Durkheim 1925; 1973: preface). Deze ethiek zou later het meest expliciet worden verwoord door Karl Mannheim (1968: vooral 312-313), en meer bepaald in zijn "Planning for Freedom" gedachte. Onder invloed van zijn werk werd de sociologie verheven tot de beschermengel van een rationeel geconstrueerd beleid, als de wetenschappelijke hoeksteen van de democratisch gefundeerde verwezenlijking van collectieve doeleinden.

De hierboven aangehaalde gevolgen voor het technologie-onderzoek onder invloed van de incorporatie van de humane wetenschappen in een negatief-technisch beleid, geven een illustratie van de schrijnende discrepantie tussen enerzijds Mannheims ideaalbeeld en anderzijds de reële verschuivingen, die zich de laatste decennia hebben voorgedaan. De merkwaardige symbiose van de technologie-research en het negatief-technisch georiënteerd beleid heeft de idee van sociale (en democratische) sturing der technologische processen op de achtergrond

geschoven, en heeft de sociologie herleid tot een louter "effectenonderzoek".

Met het voorgaande wensen we niet aan te geven dat elke vorm van beleidsgericht humaan-wetenschappelijk onderzoek noodzakelijkerwijze gereduceerd wordt tot de rol die het technologie-onderzoek is toebedeeld. We zouden er trouwens ook verkeerd aan doen elke vorm van technologie-onderzoek in die termen te evalueren (5). Met de bespreking van het effecten-onderzoek omtrent technologische vernieuwingen hebben we daarentegen wel de nadruk gelegd op een niet onbelangrijke trend in de sociaal-wetenschappelijke research - een trend, waarbij de cognitief-rationele beheersing der maatschappelijke processen steeds meer uit het sociologisch vertoog wordt weggebannen. We zijn dan ook van mening dat de evolutie in het technologie-onderzoek geen idiosyncratisch gegeven betreft. Andere auteurs hebben soortgelijke evoluties geïdentificeerd in de sfeer van het vrije tijdsonderzoek (6). Een reflexie omtrent die trend dringt zich op.

De vraag rest ons in welke mate zulke reflexie een concrete vertaling in termen van heroriëntatie zal voortbrengen, zolang een aanzienlijk gedeelte van het wetenschappelijk onderzoek verweven blijft met de negatief-technische beleids optie, en zolang die verwevenheid gepaard gaat met economische afhankelijkheidsrelaties. Vooral dit laatste lijkt ons een structurele barrière voor de verwezenlijking van de idealen, door Mannheim geformuleerd, aangezien heroriëntatie in het wetenschappelijk handelen - net zoals elk handelen binnen een beroepsgemeenschap - zich slechts kan voltrekken mits de minimale voorwaarden voor autonomie en beroepsbeheersing zijn vervuld. De economisch, financieel gefundeerde afhankelijkheidsrelaties van onderzoek ten opzichte van beleid gaan dan ook samen met een soort "deprofessionaliseringsproces" in een belangrijk segment van onze wetenschapsbeoefening (7) - een verlies aan autonomie omtrent materieel en formeel object, maar ook een teloorgang van traditionele criteria van geldigheid en relevantie, een teloorgang van deontologie.

NOTEN

- (1) Het begrip "gedegenereerd onderzoeksprogramma" is afkomstig van Lakatos (1970;1974). Het verwijst naar een onderzoeksprogramma, dat - gegeven de sociaal-culturele setting en het daaraan verbonden arsenaal van wetenschappelijke kennis - weinig vooruitzichten biedt tot nieuwe, accurate predicties. (zie ook Chalmers 1976: 110-113).
- (2) Voor Nederland denkt men daarbij o.a. aan Huppes (1980) en Rathenau (1980), in België aan Nys en Uyttebrouck (1983).
- (3) Nochtans hebben verschillende auteurs gewezen op de identificeerbare economische doeleinden en machtscomponenten, die aan de basis liggen van de introductie van specifieke technologische innovaties. (zie bvb. Braverman 1974; Coriat 1976, 1981). Voor een poging tot integratie van deze teleologische benaderingswijze en de handelings-theorie van Weber, verwijzen we naar Baert (1983).
- (4) We verwijzen daarbij naar het begrip "cognitieve rationaliteit", afkomstig van Parsons (1974). Het betreft een waardenoriëntatie, waarbij de cognitieve validiteit van vooropgestelde werkhypothesen centraal staat. Voor een diepgaander bespreking van het concept verwijzen we naar Larson (1977: 40 e.v.) en Elchardus en Baert (1983: 280-282).
- (5) Zie voetnoot 3.
- (6) Hierbij denken we in hoofdzaak aan de bijtende kritiek op het vrijetijdsonderzoek in "De dualistische conceptie van de tijd". (Elchardus 1983).
- (7) Professionalisering wordt in de sociologische literatuur o.a. in verband gebracht met de wijze waarop een beroepsgroep tracht autonomie en beroepsbeheersing te verwerven. (Rueschemeyer 1972; Johnson 1972; Mok 1973; Larson 1977).

BIBLIOGRAFIE

- BAERT, P., Maatschappelijke aspecten van de introductie van de micro-electronica : Bedenkingen omtrent technologie, arbeid en cultuur, Centrum voor Sociologie, V.U.B., 1983.
- BLAUNER, R., Alienation and Freedom: The Factory Worker and his Industry, The University of Chicago Press, Chicago, 1964.
- BRAVERMAN, H., Labor and Monopoly Capital, Monthly Review Press, London, 1974.
- CHALMERS, A.F., Wat heet Wetenschap: Over aard en status van de wetenschap en haar methode, Boom, Meppel, 1976.
- CORIAT, B., Science, technique et capital, Editions du Seuil, Paris, 1976.
- CORIAT, B., De werkplaats en de stopwatch: Over taylorisme, fordisme en massaproductie, Van Gennep, Amsterdam 1981.
- DE CEUSTER, P., Work and Technology, UIA, Antwerpen, 1982.
- DRUET, P., KEMP, P., en THILL, G., Technologies et sociétés, Editions Galilee, Paris, 1980.
- DURKHEIM, E., L'éducation morale, Alcan, Paris, 1925.
- DURKHEIM, E., De la division du travail social, Presses Universitaires, Paris, 1973.
- ELCHARDUS, M., De ethiek van de dualistische conceptie van de tijd, in Vrije Tijd en Samenleving, 1983 (1,4): 343-373.
- ELCHARDUS, M. en BAERT, P., Liefdesdrang, redeneringsvermogen en statusdrift, Tijdschrift voor Sociologie, 1983 (4,3): 277-317.
- ELIADE, M., Le sacré et le profane, Gallimard, Paris, 1965.
- ELIADE, M., Myths, Rites, Symbols: A Mircea Eliade Reader, Volume 1 (ed.: W.C. Beane en W.G. Doty), Harper & Row, New York, 1975.

- GALLIE, D., In search of the New Working Class, Automation and Social Integration within the Capitalist Enterprise, Cambridge University Press, Cambridge, 1978.
- GOLDTHORPE, J., et al., The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behavior, Cambridge University Press, London, 1968a.
- GOLDTHORPE, J., et al., The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behavior, Cambridge University Press, London, 1968b.
- GOLDTHORPE J., et al., The Affluent Worker in the Class Structure, Cambridge University Press, London, 1969.
- HABERMAS, J., Techniek en wetenschap als ideologie, in: Een keuze uit het werk van Jurgen Habermas, Sociologische Monografieën, van Loghum Slaterus, Deventer, 1973:7-45.
- HUPPES, T., Maatschappelijke gevolgen van de "chip"-technologie; Een aanzet tot "technology-assessment", toegespitst op de sociaal-economische beleidsproblematiek, Stenfert Kroese, Leiden, 1980.
- KESTELOOT, R., Arbeid en technologie: Een greep uit het sociaal-wetenschappelijk debat, RUCA, Antwerpen, 1983.
- LAKATOS, I., Wetenschapsfilosofie en Wetenschapsgeschiedenis, Boom, Meppel, 1976.
- LAKATOS, I., Falsification and the Methodology of Scientific Research Programs, in I. LAKATOS en A. MUSGRAVE (red.), Criticism and the Growth of Knowledge, Cambridge University Press, Cambridge, 1974: 94-196.
- LARSON, M., The Rise of Professionalism, Free Press, New York, 1977.
- LENSKI, G.E., Power and Privilege: A theory of Social Stratification, McGraw-Hill, New York, 1966.
- LUDZ, P.C., Alienation as a Concept in the Social Sciences, in R.F. GEYER en D.R. SCHWEITZER (eds), Theories of Alienation; Critical Perspectives in Philosophy and the Social Sciences, Martinus Nijhoff Social Sciences Division, Leiden, 1976: 3-37.
- MALLET, S., La nouvelle classe ouvrière, Seuil, Paris, 1969.
- NAVILLE, P., et al., Vers l'automatisme social: Problèmes du travail et de l'automatisme, Gallimard, Paris, 1963.

- NEHER, A., Time Structuring and Time Measurement: On the interrelation between timekeepers, in J.T. FRAZER en N. LAWRENCE, The Study of Time, II, Springer, Berlin, 1975: 325-342.
- MANNHEIM, K., Freedom Power and Democratic Planning, Routledge & Keegan Paul, London, 1968.
- MERTON, R.K., The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations, The University of Chicago Press, Chicago, 1973.
- MOK, A.L., Beroepen in aktie: Bijdragen tot een beroepensociologie, Leendert Stofbergen, Amsterdam, 1973.
- NIJS, L. en UYTTEBROUCK, Micro-electronica in de Vlaamse industrie: Een enquête gehouden bij een steekproef van 200 Vlaamse industriëlen, VKW-dossier nr. 5, 1983.
- OGBURN, W.F., Cultural lag as Theory, Sociology and Social Research, 41, 1957: 167-174.
- JOHNSON, T.J., Professions and Power, McMillan, London, 1979.
- PARSONS, T., The American University, Harvard University Press, Cambridge, 1974.
- PARSONS, T., The Evolution of Societies, Prentice-Hall, London, 1977.
- PATTARO, G., La conception chrétienne du temps, in RICOEUR, P. et al., Les cultures et le temps, Payot/Unesco, Paris, 1975: 193-222.
- RATHENAU, E. et al., The Social Impact of Micro-electronics, Government Publishing Office, The Hague, 1980.
- RUESCHEMEYER, D., Doctors and Lawyers. A comment on the Theory of the Professions in R.M. PAVALKO (ed.), Sociological Perspectives on Occupations, Peacock, Itasca, 1972: 26-39.
- RUSSEL, J.L., Time in Christian Thought, in J.T. FRAZER (ed.), The voices of Time, The University of Massachusetts Press, Amherst, 1981: 59-76.
- RUSSETT, C.E., Darwin in America. The Intellectual Response 1865-1912, Freeman and Company, San Francisco, 1976.

- SIERKSMA, R., De empirisch-operationele benadering van vervreemding, Mens en Maatschappij, 46, 1-2, 1971: 42-66.
- TOBY, J., Parsons' Theory of Societal Evolution, in T. PARSONS, The Evolution of Societies, Prentice-Hall, London, 1977: 1-23.
- WOODWARD, J., Industrial Organization: Theory and Practice, London, 1965.
- YAKER, H.M., Time in the Biblical and Greek Worlds, in H. YAKER, H. OSMOND en F. CHEEK, The Future of Time/ Man's Temporal Environment, Doubleday & Company, Inc., Garden City, New York, 1971: 15-35.